

Verkeerd gepland?

Sociale dynamiek in de Haagse stadsuitbreiding in de 19e eeuw

HENK SCHMAL

In 1865 toonde het Haagse raadslid Stam zich nogal ingenomen met de plaats waar hij woonde: *Den Haag is eene vorstelijke residentie, eene stad van weelde. Het verheugt mij hartelijk zoo dikwijls als ik haar als eene der schoonste steden van Europa hoor roemen, als ik zie dat voortdurend vermogende lieden door haar schoon zich voelen aangetrokken en zich er metterwoon hier nederzetten om onder ons hunne rijke inkomsten te verteeren. Aan het toevloeijen van zoodanige lieden ontleent de stad hoofdzakelijk haar vooruitgang en bloei. Maar die vooruitgang en bloei is alleen dan te bestendigen, wanneer de stad haren roem van schoonheid handhaaft, wat zij alleen dan zal doen, wanneer wordt zorg gedragen, dat iedere vergrooting en uitbreiding voor het minst geëvenredigd zij aan het schoone wat wij reeds bezitten, of, liever, haar glans nog verhoogt* (Handelingen, 1865, p. 316).

Tussen 1850 en 1860 had Den Haag zich aan twee zijden uitgebreid. Met name het Willemspark, maar ook het Huijgens- en Oranjeplein waren nieuwbouwprojecten die er in de ogen van het raadslid wezen mochten. Geen wonder dat zijn pleidooi gericht was op voortzetting van deze succesvolle koers. Het kwam daar evenwel niet van. Het bleek moeilijk, zo niet onmogelijk, stedelijke uitbreidingsplannen geheel volgens de oorspronkelijke bedoeling uit te voeren. Nog moeilijker was het soms om de bevolkingsgroep waarvoor de woningen bestemd waren vast te houden. Nu is dynamiek van bewoning een gegeven. Mensen kiezen onder meer een woning in verband met de levensfase waarin zij verkeren, de ligging van de woning ten opzichte van de plaatsen waar ze vaak moeten zijn, hun financiële positie en de aantrekkelijkheid van de woning en woonomgeving. Veranderingen op deze punten zullen veelal leiden tot verandering van het type huishoudens en de sociaal-economische positie van de bewoners van een wijk.

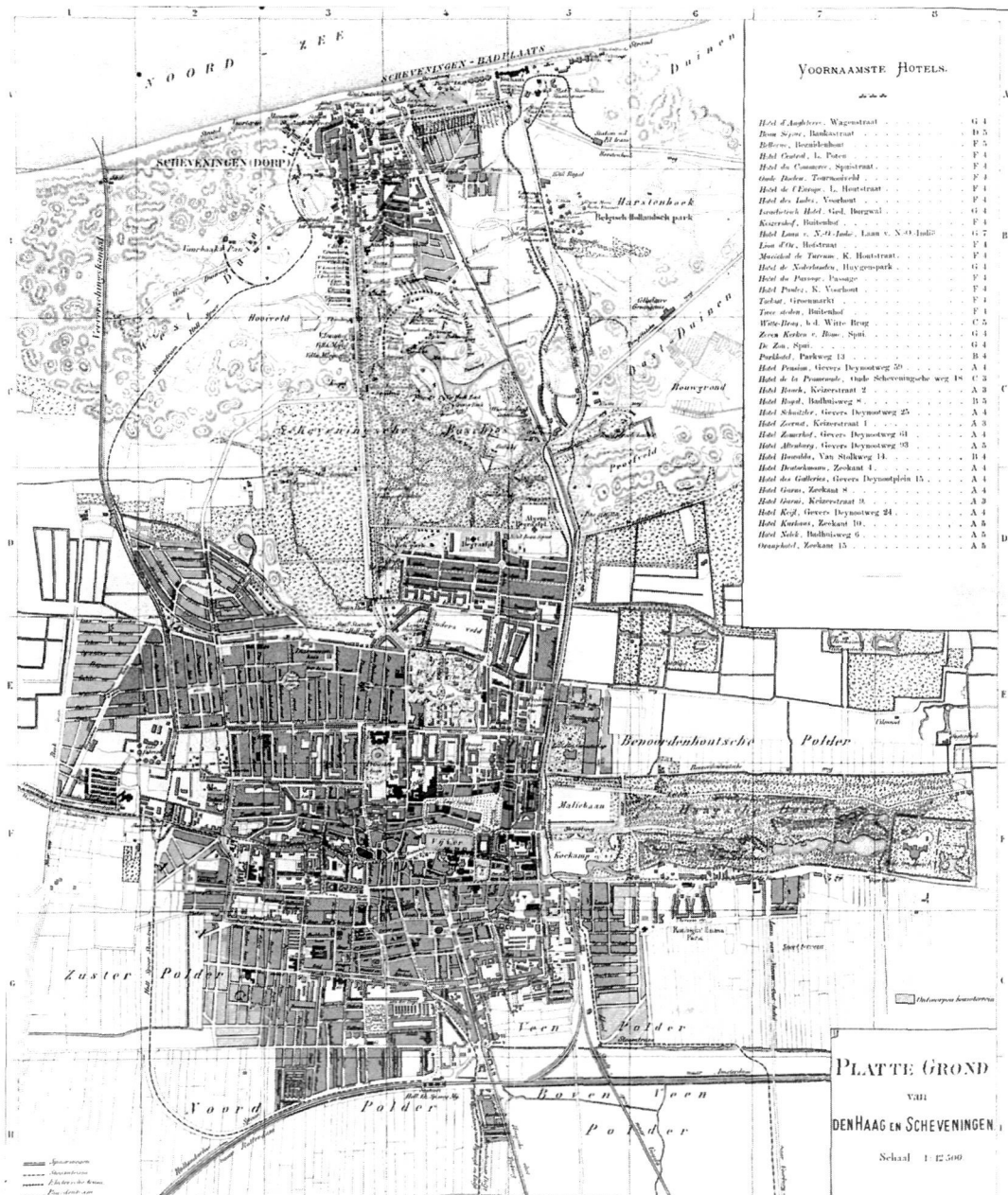
Deze bijdrage gaat in op het proces van stadsuitbreiding te Den Haag rond het midden van de 19e eeuw. In hoeverre zijn de plannen die de stad voor ogen stonden ook gerealiseerd? Volgens komt de veranderde attractie van enkele nieuwbouwwijken voor verschillende groepen bewoners aan bod.

HOFSTAD, REGERINGSSTAD EN WOONSTAD

De ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag is nauw verbonden met het Binnenhof, ofwel met de betekenis van Den Haag als hofstad en regeringsstad. Voor een deel gaat die traditie al terug tot de Middeleeuwen toen de graven van Holland er domicilie hielden. Later, in de periode van de Republiek, ontpopte Den Haag zich als vergaderplaats van de vertegenwoordigers van het nogal losse, federatieve verband van de Zeven Verenigde Nederlanden. De stadhouders bouwden er hun paleizen, zoals Huis ten Bosch. De nationale macht bleef evenwel van een bescheiden omvang en in het verlengde daarvan ontwikkelde Den Haag zich tot een hoofd- en hofstad van beperkte allure.

In de 19e eeuw veranderde dat. Nederland werd een koninkrijk waarin in toenemende mate de macht werd gecentraliseerd. Hof en overheid zagen zich omringd door een sterk uitdijende staf. De versterking van het centrale gezag kreeg onder meer gestalte door de toename van het aantal ministeries en de groei van het aantal ambtenaren.

Behalve als hofstad en regeringsstad ontwikkelde Den Haag zich in de loop van de 19e eeuw ook als woonstad voor welgestelden. Deze lieden kozen voor het Haagse vanwege het hoogwaardige voorzieningenapparaat en koesterden zich in de behaaglijke nabijheid van zoveel be-

Plattegrond van Den Haag en Scheveningen in 1900 (Belinfante, schaal 1:12.500).

langrijke lieden die verbonden waren met hof en regering.

In Den Haag vestigden zich nogal wat mensen uit Indië. Dat had aanvankelijk vooral te maken met de overheid. Het Ministerie van Koloniën zond zelf vele mensen uit en ook veel particulieren waren voor hun doen en laten in de overzeese gebieden gebonden aan Haagse regels. Later werd de aanwezigheid van zoveel oud-Indisch-gasten meer en meer een vestigingsfactor op zich.

Een impuls voor vestiging ging ook uit van een aantrekkelijke landschappelijke omgeving. Amsterdamse welgestelden trokken in toenemende mate naar het bekoorlijke Gooi en Kennemerland. Een dergelijk fraai woonmilieu was voor de Haagse elite binnen het gemeentelijk territorium beschikbaar. Ook Rotterdamse welgestelden vestigden zich in toenemende mate in de residentie.

Voor Den Haag waren de functies van hof- en regeringsstad enerzijds en woonstad anderzijds motoren voor groei. Hof en overheid genereerden samen met de gefortuneerde bewoners een aanzienlijke spin-off. De aanwezigheid van het centrale gezag in Den Haag stimuleerde tal van bedrijven en instellingen zich daar eveneens te vestigen. In het kielzog van de vele welgestelden was er ook behoefte aan een ruim assortiment van verzorgers. Aan personeel in huishoudelijke diensten (Den Haag kende veel meer dienstmeisjes dan beide andere grote steden), stalpersoneel en koetsiers. Aan een uitgebreide middenstand en aan bedrijven die zich toelegden op luxe producten om te voldoen aan de wensen van de welgestelde klantenkring. Zodoende kende Den Haag aan het einde van de 19e eeuw behalve een omvangrijke topklaag toch ook een grote groep arbeiders en kleine middenstanders. Het aantal inwoners nam in de tweede helft van de 19e eeuw toe van 70.000 tot 200.000.

EEN ORDENENDE OVERHEID

Het Willemspark

Rond het midden van de 19e eeuw was stadsuitbreiding primair een zaak van de overheid en de lokale elite, die in deze jaren van beperkt kiesrecht nagenoeg synoniem waren. Bij de aanleg van het Willemspark, het villapark binnen de stadswijk van dezelfde naam, bleek wel dat stadsuitbreiding een activiteit was ten behoeve van een zeer selecte groep.

In 1855 dienden Burgemeester en Wethouders van Den Haag een voorstel in bij de gemeenteraad om het Willemspark aan te kopen. Het was koninklijk bezit en in gebruik als wandelpark. De raad kon zich vinden in het voorstel hoewel niet alle raadsleden enthousiast reageerden. Acht van hen stemden tegen, mede omdat de gemeente al zat met een begrotingstekort. Het raadslid Bervoets, tevens thesaurier des konings, merkte op dat het voorgestelde bedrag van overname van 45.000 gulden in feite erg laag was. De koning zou bij anderen een veel hoger bedrag kunnen krijgen, zeker indien het in afzonderlijke delen zou worden verkocht. Koning Willem III gaf evenwel de voorkeur aan verkoop van het park in één stuk aan de gemeente. Hij stelde de gemeente wel enige voorwaarden. Er mochten geen scholen, herbergen en blekerijen gevestigd worden, maar er moest wel een badhuis komen.

Met de grond in gemeentelijke handen, kon de bestemming ervan worden bepaald. Een groot voordeel, zo merkte een van de voor het project stemmende raadsleden op, want hij zou het betreuren indien op het terrein *armenhuizen zouden verrijzen*.

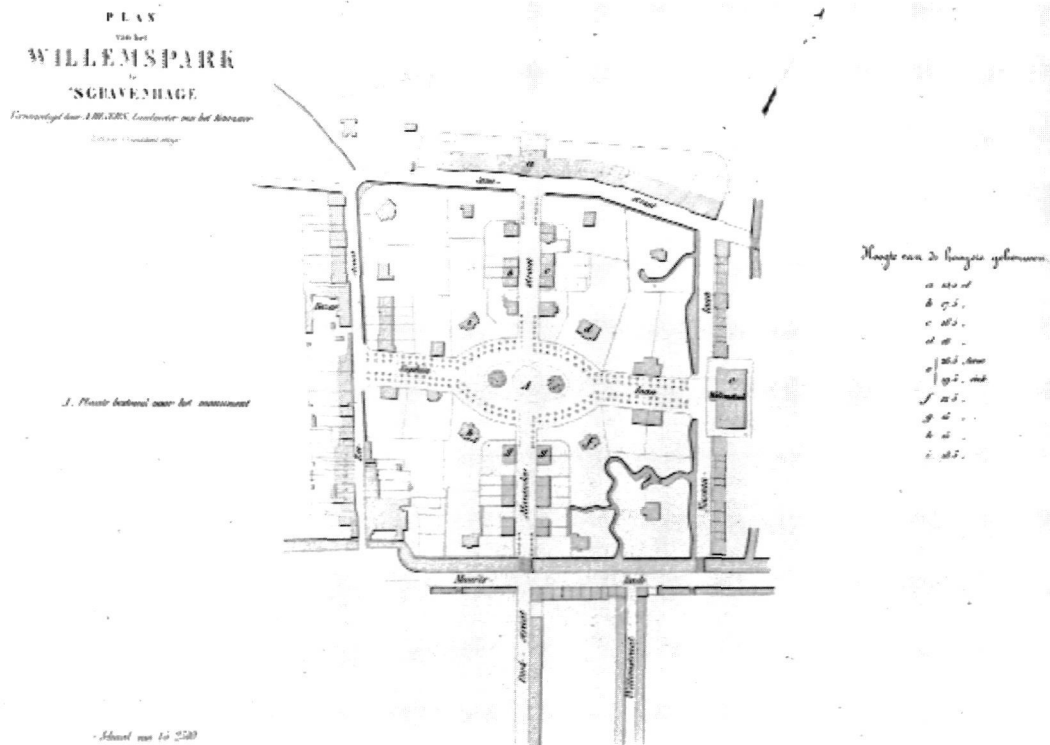
Nadat in 1857 een parkontwerp van Zocher door de raad was verworpen, maakte de gemeentelijke architect W.C. van der Waeyen Pieterszen een ontwerp voor een villapark dat door de raad werd geaccepteerd. Daarin viel overigens het oorspronkelijke plan van Zocher nog duidelijk te herkennen. De gemeente zorgde voor bestrating, riolering en verlichting en verkocht de

kavels bouwgrond aan vermogende lieden, waaronder oud-Indisch-gasten. Deze lieten er een villa bouwen. De nieuwbouw stemde de gemeenteraad tot tevredenheid. De raad zag er in deze jaren op toe dat er een aantrekkelijk woonklimaat werd gecreëerd in de nieuwbouwwijken. Net als in veel andere steden trachtten daarmee de vestiging van welgestelden te stimuleren (Van der Valk, 1982).

Toch was de vraag naar zeer luxe villa's ook in een stad als Den Haag slechts bescheiden. Dit bleek bijvoorbeeld in 1861 toen de gemeente besloot zeven percelen langs het Alexanderveld aan de Laan van Schuddegeest (de latere Javastraat) uit te geven. De hier te bouwen villa's moesten een waardige afsluiting vormen van het Willemspark. De kopers lieten evenwel op zich wachten en een jaar later zag de gemeente er maar van af en ging over tot de uitgifte van aanzienlijk kleinere kavels. Korte tijd later wer-

den in een gesloten gevelwand 35 grote herenhuizen gebouwd. Deze ook zeer luxe woningen gingen grif van de hand (Rijven, 1979, p. 6). Het villapark werd een stadswijkje, uitsluitend bestemd voor welgestelden, voor *rijk geworden kooplieden en parvenus*, kortom voor de geldaristocratie (Gram, 1893, p. 21). De stadsuitbreiding in de voormalige achtertuin van de koning vormde op deze wijze een wel zeer letterlijke voortzetting van het aangrenzende gedeelte van de binnenstad. De witgepleisterde villa's kenmerkten zich door hun monumentaliteit en neo-classicistisch karakter. Ze behoorden tot de duurste woningen, die slechts konden worden bewoond wanneer de hoofdbewoner zich liet bijstaan door een stoet personeel.

Plattegrond van het Willemspark te 's-Gravenhage met het gerealiseerde ontwerp van Van der Waeyen Pietersen uit 1861 (A. Bevers, schaal 1:2.500).

Het Oranjeplein

Het project Willemspark ging sommige gemeenteraadsleden veel te ver. De aankoop van grond paste niet bij het liberale streven om het initiatief om grond aan te kopen en te bebouwen vrij te laten. De raad diende zich te beperken tot de bepalingen die ten aanzien van het bouwen van kracht waren en deze stelden slechts voorwaarden aan het bouwen langs openbare wegen. Artikel 41 van de stedelijke keur uit 1841 bepaalde: *niemand zal aan de straat of den publieken weg een nieuw gebouw, in verband met belendende gebouwen, straten of pleinen anders mogen optrekken dan Burgemeester en Wethouders op vertoon van een tekening of opgaaf van het gebouw nuttig zullen oordelen ...* (Bakker Schut, 1939, p. 6). De eerste Algemeene Politieverordening uit 1855 verving deze bepaling en gaf slechts aan dat *niet buiten de rooijning der bestaande belendingen* mocht worden ge-

bouwd en dat de bouwtekeningen door Burgemeester en Wethouders goedgekeurd moesten worden.

Het ontbreken van een algemeen plan voor de stadsuitbreiding en van een bouwverordening maakte de toetsing van de ingediende bouwplannen nagenoeg onmogelijk en deze werden dan ook zelden afgewezen. De meerderheid van de raad was in deze jaren echter nog voor een aanzienlijke greep op het proces van stadsuitbreiding. In 1858 stelde de gemeenteraad een commissie samen, die als taak kreeg tekortkomingen in de wetgeving aan te pakken. De commissie diende een algemeen plan te maken *betrekkelijk alle uitbouwning van de stad, alle aanleg van nieuwe straten, pleinen, enz., teneinde*

Plan van den nieuwen aanleg in het zuidelijk gedeelte van 's-Gravenhage uit 1865 met in het midden het geprojecteerde Oranjeplein (schaal 1:2.500).

Het plantsoen aan het Oranjeplein in 1934.

alle latere plannen en aanvragen aan dat plan te toetsen en een verordening op het bouwen binnen de gemeente op te stellen (Handelingen, 1858, p. 100). Dit resulteerde niet in een bouwverordening en een algemeen uitbreidingsplan. De raadscommissie stelde namelijk dat het gemeentebestuur niet verder mocht gaan dan het maken van bepalingen in het belang van de openbare orde, de veiligheid en de gezondheid. Zij achtte zich dan ook niet bevoegd het bouwen op particuliere grond en op niet aan de openbare weg gelegen grond te verbieden. Evenmin achtte zij zich bevoegd voorschriften te geven omtrent het uitwendige van de daar op te richten gebouwen. Desondanks kwam in 1859 een algemeen plan tot stand, dat naast een aantal wijzigingen in de binnenstad, uitbreidingschetsen bevatte voor onder meer de Stationsbuurt.

Aan deze zijde van de stad liep het verbindingskanaal, de Trekvliet, dat Den Haag met het Hollandse stelsel van de waterwegen verbond. Rond het midden de 19e eeuw stonden hier enkele grote metaalbedrijven. Ook het station Hollandsche Spoor, dat in 1843 was geopend, bevond zich aan deze zijde van de stad. Het station fungeerde aanvankelijk als een magneet voor duurdere bebouwing. Nadat de spoorlijn

in 1847 was doorgetrokken naar Rotterdam, werd de Stationsweg aangelegd, die rechtstreeks naar de stad voerde. Een indrukwekkende laan, met *fiksche gebouwen ter linkerzijde*. Aan de andere zijde boden *vruchtbare weilanden en golvende graanakkers den wandelaar een meer vrij en onbelemmerd uitzigt aan, dat op de bevalligste wijze afgewisseld wordt door smaakvol beplante luthoven, stekkende en lommerrijke lanen, vruchtbare boomgaarden en welige weiden, die met schoon en vrolijk dartelend vee zijn gestoffeerd* (Allan, 1859, pp. 2 en 5).

Het Huijgenspark in de Stationsbuurt kwam als stadsuitbreiding in 1859 tot stand, waarbij de gemeente, net als bij het Willemspark, eerst de benodigde grond kocht. Na ophoging en vaststelling van de rooilijnen werden de percelen aan particulieren doorverkocht. Tussen de binnenstad en het station werden enkele jaren later, rond een parkje aan het Oranjeplein, fraaie woonhuizen gebouwd. Ook deze kwamen tot stand met actieve inmenging van de gemeente, zij het op veel kleinere schaal dan aanvankelijk beoogd.

In 1861 begon de gemeente met de aankoop van de gronden. Zes van de acht eigenaren weigerden evenwel hun gronden te verkopen. Daardoor mislukte de aanvankelijke opzet om

het hele gebied dat onder het algemeen plan viel in bezit te krijgen. *De eigenaren der landerijen begrijpen toch zeer goed dat, als eenmaal de straten zullen zijn aangelegd, zij groote sommen voor hunne landerijen kunnen eischen, zoodat zij thans niet bereid zullen worden gevonden, die aan de stad af te staan* (geciteerd door Stokvis, 1987, p. 46).

Na lang overleg slaagde de gemeente erin om van de weigeraars alleen grond voor de aanleg van straten te kopen. Slechts het Oranjeplein kwam op gemeentegrond volgens plan tot stand. De grond werd met zand opgehoogd en vanaf 1865 verkocht aan particuliere bouwers. De gemeente stelde de rooilijn vast en bepaalde de hoogte en diepte van de woningen. Verder verbood de gemeente de bouw van koetshuizen of stallen langs het plein (Handelingen, 1865, p. 86). Uit esthetische overwegingen (maar ook omdat dat goedkoper was) werd het Oranjeplein beplant. Aan het plein verrezen flinke herenhuizen. Hier woonden in 1880 nogal wat hoge ambtenaren, officieren bij het leger, oud-Indisch-gasten en gepensioneerden (Kohieren, 1880). Kortom, het plein bood onderdak aan nogal wat personen die onafhankelijk van hun beroep en gezien hun inkomen betrekkelijk vrij waren een woning te kiezen binnen Den Haag. Hun voorkeur ging uit naar een aantrekkelijk woonmilieu en het Oranjeplein voldeed daar aanvankelijk aan: de ruime huizen aan het plantsoen stonden niet te ver van het stadscentrum, in de buurt van het station Hollandsche Spoor en aan de rand van de stedelijke bebouwing.

Toch bleef het een tamelijk geïsoleerd project. In de directe omgeving van het plein slaagde de aanvankelijke opzet niet, omdat de gemeente stuitte op particuliere eigendomsrechten waaraan niet viel te tornen. Onteigening was vanaf 1851 weliswaar mogelijk ten behoeve van rijksoverheidswerken, maar zeer omslachtig. De rijksoverheid beschermde het particuliere eigendom zelfs tegen gemeentelijke inbreuken! Het algemeen plan liep dus stuk op het eigen-

domsrecht, maar ook op de schaarse financiële middelen van de gemeente en de (toenemende) liberale voorkeur het initiatief aan ondernemers over te laten en de huizen- en grondmarkt geheel vrij te laten.

STADSUITBREIDING NA 1870

Rond 1870 had de gemeente het initiatief op het terrein van de stadsuitbreiding nagenoeg geheel uit handen gegeven. Stadsuitbreidingen vonden steeds plaats door particuliere plannen en plannetjes, slechts gebonden aan de bepalingen van de Algemeene Politieverordening. Af en toe werden hieraan nieuwe bepalingen toegevoegd, zoals in 1871, toen de gemeente de bevoegdheid kreeg om de breedte en de richting van nieuw aan te leggen straten alsmede de bouwhoogte te bepalen. De praktische uitvoerbaarheid van deze verordening werd echter bemoeilijkt door het ontbreken van een algemeen plan van stadsuitbreiding, waaraan de bouwvoorvragen getoetst konden worden.

De particuliere bouwgrondmaatschappijen probeerden hun ontwerp af te stemmen op het soort bouwpercelen waar op een bepaald moment en op een bepaalde plaats de grootste vraag naar was. Daarnaast moesten ze rekening houden met de randvoorwaarden die door de overheid en de oorspronkelijke grondeigenaren ten aanzien van de bebouwing werden gesteld. En ook deze verschilden van plaats tot plaats en in de tijd.

Zo beoordeelde de lokale overheid aanvankelijk slechts enkele aspecten van de plannen voor het bouwen van woningen aan de openbare weg. Met bouwsels op inpandige terreinen bemoeide de overheid zich in het geheel niet. Gebruikmakend van deze lacune werden op binnenterreinen duizenden zogenaamde hofjeswoningen gebouwd, waarin aan het einde van de 19e eeuw zo'n 40.000 Hagenaars woonden. Het waren (uiteraard) woningen van slechte kwaliteit, zeer klein, met vaak niet meer dan één kamer, waarin niet of nauwelijks voorzieningen waren aangebracht. Het enige voordeel ervan was, dat de

woningmarkt in korte tijd met een aanzienlijk aantal goedkope woningen werd uitgebreid. Wel verscheen in 1878 een *Verordening regelende de Bouwpolitie* (na 1906 Bouw- en Woonverordening), waarin bouwplannen voor hofjeswoningen aan de goedkeuring van Burgemeester en Wethouders waren onderworpen. Bepaald werd dat de afstand tussen de voorgevels van de huisjes tenminste zes meter moest bedragen. Bij een gedeeltelijke herziening van de laatste verordening in 1892 werd het echter verboden *te bouwen anders dan aan straten, aangelegd ter plaatse, volgens de afmetingen, in de richting en ter hoogte door den Gemeenteraad bepaald of goedgekeurd* (geciteerd door Bakker Schut, 1948, p. 72). Voorts werd bepaald dat niet verder dan tien meter achter de rooilijn mocht worden gebouwd. Van de laatste bepaling kon men echter vrijstelling verkrijgen, waarvan tot 1900 dan ook gebruik werd gemaakt. Bovendien zagen de bouwers kans door de aanleg van dwarsstraatjes een soort open hofjes te bouwen. Toch raakte de bouw van hofjeswoningen aan het einde van de 19e eeuw door de steeds verder aangescherpte regelgeving in onbruik.

Via de instelling van de Dienst der Gemeentewerken in 1890 trachtte de gemeente weer greep te krijgen op de stadsuitbreiding. Aanvankelijk beperkte die greep zich tot het netwerk van hoofdstraten, uitvalswegen, kanalen en havenwerken. Het particulier initiatief bracht dit niet tot stand, maar had er wel behoefte aan (Stokvis, 1987, p. 47). Lindo, de eerste directeur van de Dienst Gemeentewerken, drukte zijn stempel op de stratenpatronen van de meeste wijken die na 1890 tot stand kwamen. Hij trok fel van leer tegen de stadsuitbreiding waarbij particuliere ondernemers steeds weer kleine stukjes aan de stad breiden zonder samenhang met de rest van de stad. Om daarin orde te scheppen kwam de directeur zelf met grootschalige plannen die beperkt bleven tot een voorstel voor de aanleg van hoofd- en diagonaalwegen. Daarnaast markeerde het verbod tot het bouwen van hofjeswoningen (1892) de

ommezwaai in de bemoeienis van de lokale overheid. Een ommezwaai die definitief gestalte kreeg met de woningwet van 1901, die de gemeentebesturen onder meer verplichtte om ten behoeve van de verdere groei uitbreidingsplannen vast te stellen.

GRONDEIGENAREN EN BOUWGRONDMAATSCHAPPIJEN

Grondeigenaren stelden vaak eisen aan de kwaliteit en functie van de toekomstige bebouwing op de percelen die ze verkochten. Dat gold met name in gebieden die zich kenmerkten door grootgrondbezit. In Den Haag was dat vooral het gebied tussen het stadscentrum en de zee. Daar werd grond voor bebouwing vaak pas verkocht nadat de exclusieve woonbestemming uitdrukkelijk was vastgelegd. De eigenaren deden dat om de waarde van hun overige bezit zo min mogelijk door negatieve omgevingsfactoren te laten beïnvloeden. Zo stelde graaf Van Bylandt in 1893 bij de verkoop van een stuk grond in het Benoordenhout de voorwaarde dat hierop *niets anders mag worden gesticht dan heerenhuizen die den stand niet ontsieren* (Van Ditzhuizen, 1987, p. 103). Korte tijd later zou hier aan het noordelijke deel van de Jan van Nassaustraats een rij imposante woningen worden gebouwd. Voor de Laan van Meerdervoort was exclusiviteit gewaarborgd door het verbod om hier magazijnen (winkels) te beginnen (Gram, 1905, p. 159). Ook de eigenaresse van de terreinen waarop later de wijk Duinoord werd gebouwd, de groothertogin van Saksen-Weimar, verkocht een deel van haar uitgestrekte bezit tegen de voorwaarde dat er een exclusieve woonwijk zou worden gerealiseerd.

Aan het einde van de 19e eeuw trachtten bouwgrondmaatschappijen soms op eigen initiatief iets toe te voegen aan de kwaliteit van de woningen en woonomgeving. Daarmee konden ze de concurrentie de loef af steken en verbeterden ze de mogelijkheden om hun bouwterreinen snel en tegen hoge prijs te verkopen. Natuurlijk waren ze, in de loop der tijd in toe-

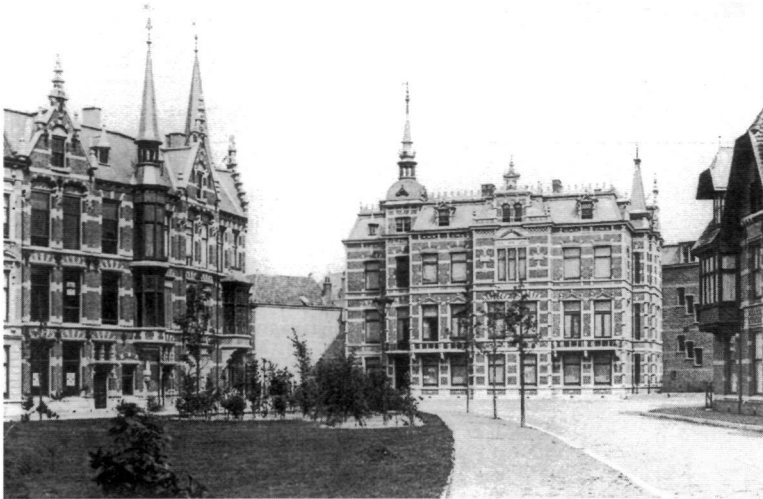
nemende mate, onderworpen aan de randvoorwaarden die de overheid stelde ten aanzien van het stratenpatroon, de bebouwing en het gebruik. Daarbinnen echter probeerden ze zo optimaal mogelijk te opereren.

Een voorbeeld van een dergelijke werkwijze vormt het ontwerp en de aanpak van de bouw-

Plan van de Haagsche Bouwgrondmaatschappij Duinoord. Op dit grotendeels uitgevoerde bouwplan is de differentiatie in woningtypen (vrijstaande villa's tegenover aaneengesloten bebouwing), kavelgrootte en straatbreedte goed zichtbaar (In: Duinoord te 's-Gravenhage, Den Haag, 1896).

grondmaatschappij Duinoord. In een fraai uitgevoerde brochure werden de voordelen van de aan te leggen wijk opgesomd. Als eerste punt werd onderstreept dat Duinoord geheel op zandgrond lag. *De voordeelen van een dergelijke ligging springen onmiddellijk in het oog. De wijze van fundeeren is een hoogst eenvoudige, de gebouwen worden niet onderheid, doch op de vaste zandplaat aangelegd. Door de hoge ligging geeft het droge terrein gelegenheid tot het maken van, in alle opzichten, bewoonbare souterrains. Een diep aangelegde rioleering maakt de meest volkomen afwatering dier souterrains mogelijk. De reine bodem is voor de gezondheid zijner bewoners*

Luxe geschakelde bebouwing aan het Sweelinckplein in het plan Duinoord, met links op de hoek de villa Sri Wedari.

van onmiskenbare betekenis; terwijl de onmiddellijke nabijheid der bosschen van Zorgvliet en de geringe afstand tot de zee inderdaad ertoe bijdragen om dit terrein het meest gezonde gedeelte der residentie te doen zijn. Verder werd het stratenpatroon naar voren gehaald, dat nu eens bochtig was in plaats van kaarsrecht en een afwisseling kende van ruime straten, boulevards en

pleinen. Ook op dit punt zette men zich af tegen de bestaande Haagse praktijk. De aangevraagde tramconcessies moesten een goede verbinding met de stad, de stations en Scheveningen garanderen. De gevels der te bouwen panden dienden eerst op hun sierlijkheid te worden getoetst. Ter bevordering daarvan schreef de bouwgrondmaatschappij zelfs een wedstrijd uit. Winnaar

Vrijstaande villa aan de Groothertoginnelaan in het plan Duinoord, met uitzicht op het park Zorgvliet.

De Obrechtstraat in het plan Duinoord, een lange straat bestaande uit eenvoudige beneden- en bovenwoningen.

werd de Haagse architect N. Molenaar met de villa *Sri Wedari*, Maleis voor hemelse tuin, die op de hoek van het Sweelinckplein en de Banstraat werd geprojecteerd (Gevel-concours, 1897).

De koopakten bevatten verschillende bepalingen, betrekking hebbende op onder meer de aard van de bebouwing. *Zoo worden in de hoofdstraten geen winkels toegelaten en alle ongewenschte inrichtingen in het geheel bouwplan geweerd* (Duinoord te 's-Gravenhage, 1896). Deze straten mochten *nimmer worden bestemd, gebezigd of ingericht tot winkelhuizen, stallen, enz. op eene boete van f30,- per dag voor het perceel waarin de overtreding wordt gepleegd, ten bate van de dertig naastgelegen percelen* (De Avondpost, 20-2-1898, p. 1). De bouwgrondmaatschappij Duinoord trachtte op deze wijze kwaliteit toe te voegen aan de gegeven uitgangssituatie. Toch lieten de ontwerpers zich ook hierdoor leiden en durfden ze het (nog) niet aan om een sociaal homogene wijk te projecteren. Ingeklemd tussen het Verversingskanaal en het fraaie buitengoed Zorgvliet werd een wijk geprojecteerd die zich kenmerkte door aanzienlijke differentiaties. Aan de Zorgvliet-zijde werden villa's geprojecteerd met een vrij uitzicht op het

landgoed, in het middengedeelte rond een fraai plein en langs de Afzanderijvaart imposante herenhuizen in een gesloten gevelwand. De Afzanderijvaart liep vanaf de duinen in de richting van de binnenstad. De waterkwaliteit ervan was over het algemeen voortreffelijk omdat met behulp van een schutsluisje het vuile water uit de grachten buiten werd gehouden. Aan de zijde van het Verversingskanaal werd bebouwing geprojecteerd langs enkele zeer lange straten, waaraan nogal eentonige beneden- en bovenwoningen zouden verrijzen.

De inspanningen van de bouwgrondmaatschappijen alsmede de kleinschaligheid van exclusieve bebouwing en een zekere mate van heterogeniteit, laten zien dat de markt voor duurdere woningen niet onbeperkt was. In dit deel van de woningmarkt was sprake van zware concurrentie. Dat speculatief bouwen een hachelijk avontuur kon zijn, laat de gang van zaken bij de oplevering van de luxe herenhuizen aan de Jan van Nassastraat in het Benoordenhout zien. Hier stond aan het einde van de 19e eeuw bij de oplevering het merendeel van de huizen vele maanden, of zelfs één of meer jaren leeg. De reden van dit debacle was volgens sommigen de gierende noordoostenwind in de pol-

der waar de huizen stonden. Anderen hielden het op het feit dat er op veengrond was gebouwd, zodat hier sprake was van een verhoogde kans op malaria. Ook werd wel gewezen op de ligging aan de overzijde van het Kanaal dat de stad afsloot van het buitengebied en dat daarmee als een psychologische barrière fungeerde. Weer anderen stelden dat het aanbod aan woningen in deze periode van onophoudelijke stadsuitbreiding eenvoudigweg te groot was en dat andere voornamelijk nieuwe wijken zoals Duinoord en het Prinsevinkpark (een deel van de Archipelbuurt) met hun ligging nabij het duingebied duidelijk in het voordeel waren (Van Ditzhuizen, 1987, p. 108).

Kortom, vele factoren die betrekking hadden op de kwaliteit van de woonomgeving en de ligging ten opzichte van de stad werden aangedragen ter verklaring van de verliezen die hier werden geleden. Factoren die je als ondernemer maar ten dele naar je hand kon zetten.

VERSCHUIVENDE ATTRACTIES

Kort na 1880 kwamen steeds nadrukkelijker de nadelen van de Stationsbuurt als woonbuurt voor de gegoede middenklasse en welgestelden naar voren. Nieuwbouwwoningen in dit deel van Den Haag konden het merendeel van de mensen die over enig geld beschikten niet meer bekoren. Voor die bevolkingsgroep werd hier na 1880 dan ook niet meer gebouwd. Onder meer in één van de brieven die de immer geldgebrek lijdende Vincent van Gogh schreef aan zijn broer Theo, kwam dit tot uitdrukking. De fameuze schilder woonde een tijdje aan de Schenkweg in het latere Bezuidenhout, vlakbij de fabriek van Enthoven. Hij berichtte zijn broer: *Maar reden te meer waarom ik erover denk om hiernaast te gaan wonen. Er is daar een bovenhuis aldus: 't atelier is groter dan 't mijne, 't licht is zeer goed. Er is een zolder geheel met planken beschoten, zodat men de pannen niet ziet, enorm groot, waar men nog zoveel kamers kan afschieten (en ik heb de schotten ervoor), als men maar wil. Huurprijs f12,50 per maand, een*

sterk goed gebouwd huis, doch het doet niet meer omdat 'het maar op de Schenkweg' staat, en daar de rijke huurders niet komen, die de eigenaar wel wachtte (Hulsker, 1980, p. 94). Naast de metaalfabrieken van Enthoven en Sterkman bevonden zich in dit deel van de stad rond 1880 onder meer de meubelfabriek Anna Paulowna en enkele grote brood- en meelfabrieken. Daarnaast zaten er nog tal van industrietjes en ambachtelijke bedrijven. Vele firma's zochten hier een vestigingsplaats, aangelokt door de goede aan- en afvoermogelijkheden van grondstoffen, brandstoffen en eindproducten over water en spoor. Bovendien was hier ruimte aanwezig voor grootschalige, moderne fabrieken op terreinen die relatief eenvoudig, zonder voorwaarden omtrent het gebruik ervan, te verkrijgen waren. De werkgelegenheid in dit stadsdeel stimuleerde de bouw van arbeiderswoningen in de Stationsbuurt en de direct daaraan grenzende Schildersbuurt tussen en achter de woningen voor de gegoede middenstand (Huijgenspark, Oranjeplein en Stationsweg) en de middenstandswoningen die hier door particuliere bouwers waren neergezet.

Het beeld dat een journalist van de Schiedamsche Courant in 1886 van de Haagse Schildersbuurt schetste (en dat overigens ook de betreffende journalist typeert) was weinig opwekkend: *In een dier nieuwe buurten van 's-Gravenhage, welke naam u levendig aan onze oud-Hollandsche schildersschool herinneren, maar welken voor 't merendeel vervallen en naargeestig uitzien van te vroegen ouderdom getuigt en misschien aftakelen zal, als de roem dier school nog onverzwakt doorleeft- in een dier buurten staat een rei huizen, zover uw oog rijkt onder één lijst en als 't ware een aaneenschakeling van even hooge, even breede, even vervelooze ramen en deuren. In bijna elk onderhuis wordt een of andere nering met bijna geen succes gedreven; van haast elk bovenhuis staat de deur open en aan iedere deur speelt of verveelt zich een onbeperkt aantal morsige kinderen. De openstaande deuren brengen u op een denkbeeld, dat door het groot*

aantal kinderen en de vele in- en uitgaande mensen versterkt wordt. De bovenhuizen worden of door de eigenaars, of door de bewoners bij kleine gedeelten verhuurd, en ziedaar tevens verklaard waarom gewitte binnenmuren zoo beduimd en met crayontekeningen versierd, de trappen zoo smerig en de leuning en de leuning zoo groezilig zijn. Er heerschen in deze huizen socialistische beginselen, die natuurlijk ten gevolge hebben dat er niets wordt gedaan, wat naar reinhouden gelijk; de eerste willen hier gaarne de laatste zijn en, waar rechten zoo vrijwillig prijsgegeven werden, hebben de plichten zich al voor lang in dikke nevelen gehuld (geciteerd door Duivesteijn, 1984, p. 76).

Toen de luxere bouwblokken langzamerhand ingekapseld raakten door industrie en arbeiderswoningen raakten deze onverbiddeijk in een neerwaartse spiraal.

Welgestelden vertrokken uit de wijk. Zo woonde de bouwkundige H.D. Hoos in de Schildersbuurt. Zijn onderkomen, de villa Emma, was omstreeks 1870 gebouwd. Hoos, die zelf veel huizen in de wijk had neergezet, verhuisde rond 1890 met zijn gezin naar betere oorden toen het inmiddels volgebouwde gebied zijn landelijke genoegens geheel was kwijtgeraakt. Direct daarop werd de villa in drie woningen opgesplitst en verhuurd. Ook het Huijgenspark en het Oranjeplein moesten hun

deftige status prijsgeven. De bewoners werden geconfronteerd met voor stationsbuurten kenmerkende activiteiten. Zo merkte Gram op bij zijn bespreking van huizen die met verwonderlijke verdraagzaamheid tijdelijk hunne deuren voor den dienst van Eros openzetten: het Huijgenspark is inderdaad smaakvol aangelegd en voor de omwonenden een welkome wandel- en rustplek. Jammer dat een zeker aantal bewoonsters er niet toe bijdragen, om dit Huijgenskwartier in een goeden reuk te brengen (Gram, 1905, p. 104). En ook de Stationsweg was niet meer die indrukwekkende laan zoals die in 1859 nog door Allan werd getypeerd. *Een vreemdeling die, met het 'Hollandsch Spoor' aankomende, zijn intree in Den Haag doet, zal geneigd zijn de veelgeroemde hofstad een 'provincie-plaatsje' te noemen, zoo kleinsteedsch en laag gehuisd doet zich hier 'het dorp der dorpen', gelijk Huygens Den Haag betitelde, voor ... De 'Stationsweg' belooft weinig, het Huijgensplein zou zelfs eene gemeente van den derden rang niet fier doen worden (Gram, 1893, p. 18).*

Een aspect dat de nieuwbouwwijken van rond 1900 geliefder maakte dan de vroeger in de 19e eeuw gebouwde wijken voor de gegoede middenklasse en welgestelden, was de afwisselende architectuur. In de jaren zeventig en tachtig werden de duurder woningen in de stadsuitbreidingen vrijwel altijd in gesloten gevel-

Villa Emma aan de Parallelweg, aanvankelijk een vrijstaand landhuis, maar aan het einde van de 19e eeuw ingekapseld door de dichte bebouwing van de Schildersbuurt.

De Stationsweg rond 1905.

wand en met uniforme architectuur gebouwd. Volgens de directeur van gemeentewerken Lindo gaf de eenvormigheid van de huizen dergelijke wijken een zekere mate van eentonigheid en verveling (Vijfvinkel e.a., 1985, p. 234). Nini Brunt omschreef de Heemskerckstraat in de Zeeheldenbuurt en de straten daaromheen als uitermate saai. *Het huis was wel naar onze zin, maar de straat vonden Aty* (het zusje van Nini,

HS) en ik afschuwelijk. Een spookachtige, brede straat, met aan weerskanten herenhuizen zoals het onze ... We kenden dit soort typische Haagse straten ... natuurlijk heel ... Toen we nog op school zaten in de Van Speyckstraat, liepen we op weg daarheen door al die saaie, ingeslapen straten met de precies eendere rijen huizen en zonder een enkele boom; naargeestige straten, afschuwelijk netjes vonden we. Wat voor ons vooral heel

Het Oranjeplein rond 1918. De benedenverdiepingen van de herenhuizen worden onderverhuurd of hebben een andere functie gekregen (incassobureau).

vreemd was toen we pas in de Heemskerckstraat woonden, was de doodse stilte die overdag en 's avonds in de buurt heerste. Wij vonden ... die stilte iets beklemmends ... er gebeurde helemaal nooit iets ... (het) door de saaie straten wandelen lokte ons geen van beiden aan (Brunt, 1978, pp. 15-17). De oudere 19e-eeuwse buurten met hun lange rechte straten en hun ten dele wit gepleisterde uniforme bebouwing straalden rond 1900 geen monumentaliteit (meer) uit, maar eerder gezapige huiselijkheid. Ook het Oranjeplein straalde degelijkheid, rust en zekerheid uit. Maar geen persoonlijke expressie, laat staan artistiek avontuur. Dat gaf (delen van) wijken als Duinoord en later ook het Statenkwartier en het Bezuidenhout een voorsprong. Hier geen *troosteloze eentonigheid der onafzienbare rij der kazernewoningen* maar een *esthetisch en hygiënisch verantwoorde wijk*. Geen *speculatie of revolutiebouw* maar *architectonisch fraai en toch een goede rente* (Eigen Haard, 13-3-1897). En met dat laatste zat het in Duinoord wel goed, want in de eerste vier jaar was de waarde van de uitgegeven aandelen verdubbeld. Zelfs de altijd zo kritische Gram sprak waardierend over deze wijk: *Van al de nieuwe wijken, die in den Haag als bij tooverslag verzezen zijn, is Duinoord verreweg het aangenaamst en het beste gebouwd. De neerdrukken-de eentonigheid der gelijkvormige gevels, de saaiheid der op elkaar gelijkende cubussen, door domme bouwbazen aan elkaar geplakt en gelijmd, dit alles wordt u op Duinoord bespaard* (Gram, 1905, pp. 187-188).

Zo raakte de Stationsbuurt als woongebied voor welgestelden en goeude middenstanders meer en meer uit de gratie. De bebouwing rond het Oranjeplein en het Huijgenspark zag haar aanvankelijke, over het algemeen redelijk bemiddelde bewoners al voor de eeuwwisseling vertrekken naar buurten die wat betreft woning en woonomgeving veel beter voldeden aan hun behoeften. Zij werden opgevolgd door huishoudens van een lager sociaal-economisch niveau. In 1880 woonden aan het Oranjeplein nogal wat rijksambtenaren, gepensioneerde ambtenaren,

onder wie nogal wat oud-Indisch-gasten. In 1920 woonden er tal van winkeliers, bouwkundigen, klerken en kantoorbediendes. In veel panden werden kamers verhuurd of was de onderste verdieping voor andere dan woondoel-einden in gebruik. Ze brachten op deze wijze nog wel degelijk hun geld op voor de woning-exploitant (Kohieren, 1920).

DURE WONINGEN OP EEN VERKEERDE PLEK?

De ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag in de tweede helft van de 19e eeuw en de verandering van de bewoning kan samengevat worden vanuit de zich in de tijd wijzigende vraag- en aanbodverhoudingen. Voornaamste actoren aan de aanbodzijde waren de lokale overheid, de oorspronkelijke grondbezitters en de bouwgrondmaatschappijen. De overheid beheerste aanvankelijk het proces van stadsuitbreiding dat niet veel verder ging dan stadsverfraaiing. Dit resulteerde rond 1860 in de bouw van enkele wijken voor welgestelden en goeude middenstanders aan beide zijden van de stad. De lokale overheid opereerde tamelijk flexibel: verkeerde inschattingen van de vraag of moeilijkheden bij de realisatie werden soepeltjes opgevangen door plannen aan te passen. Na 1870 raakte de overheid haar greep op de stadsuitbreiding nage-noeg kwijt, om die eerst aan het einde van de eeuw weer te hervinden. In deze periode waren de bouwgrondmaatschappijen aan de macht. Eerst toen kreeg de tegenstelling in Den Haag tussen de zeezijde en de stationszijde definitief haar beslag.

Voor al tussen het centrum en de zee speelden de aanvankelijke grondbezitters veelal een cruciale rol bij de bepaling van de aard van de bebouwing en het sociale niveau van de bewoners van de te bouwen wijken. Zij stelden vaak voorwaarden bij de verkoop van hun terreinen ten behoeve van de stadsontwikkeling. De eigenaren van de weilanden in de Stationsbuurt en de Schildersbuurt daartentegen bezaten veelal slechts een of enkele percelen en hadden er weinig belang bij hun grond te verkopen tegen

strikte bebouwingsvoorwaarden. Meestal verkochten zij hun gehele bezit aan de hoogstbiedende. Bouwondernemers peinsden er aan het einde van de 19e eeuw niet over in de Stationsbuurt duurdere woningen te bouwen. De woningbouwers mikten met de bouw van goedkope woningen in hoge dichtheden op een markt die nagenoeg onverzadigbaar was. In lange rechte straten werden hier duizenden woningen van slechte kwaliteit voor kleine middenstanders en arbeiders gebouwd. Het resultaat was een scherpe tegenstelling in kwaliteit en type woonbebouwing tussen beide zijden van Den Haag.

De actoren aan de vraagzijde waren de verschillende sociaal-economische groepen met hun eigen woonvoorkeuren. Zij lieten zich leiden door de specifieke attracties van de verschillende delen waar nieuwbouw werd gerealiseerd. Welgestelden waren vooral gericht op een fraaie woning en overeenkomstige woonomgeving. Daaraan voldeden aanvankelijk alle nieuwbouwggebieden aan de rand van de stad. Arbeiders waren in de eerste plaats gericht op nabijheid tot het werk. Veel werk was voor hen te vinden in het gebied tussen het centrum en het station Hollandsche Spoor. Met de komst van steeds meer industrie en steeds meer woonbebouwing voor kleine middenstanders en arbeiders nam de aantrekkelijkheid van dit gebied voor gegoede middenstanders en welgestelden af. De woningen aan het plein kregen nieuwe bewoners van een ander sociaal-economisch niveau. En daarmee verscherpte de sociale tegenstelling tussen de Haagse zee- en stationszijde zich.

De strakke reglementering in de 20e eeuw was een reactie op de uitwassen onder liberale vlag. Mede hierdoor kon uiteindelijk ook ordentelijke woningbouw voor minder bedeelden worden gerealiseerd. Hoewel de woningwet terecht alom wordt gewaardeerd, kleefde er toch een zeker nadeel aan de hernieuwde overheidsbemoediging. De moderne regelgeving liet weinig ruimte voor flexibiliteit. De bouw- en woning-

markt konden zich in de tweede helft van de 19e eeuw steeds razendsnel aanpassen aan gewijzigde omstandigheden. De particuliere bouwers zorgden ook in een tijd dat de overheid het initiatief nog niet naar zich had toegetrokken voor de bouw van duizenden woningen. Deze waren weliswaar kwalitatief niet geweldig en voor een aanzienlijk deel zelfs slecht, maar ze voorzagen in een behoefte waaraan de overheid niet kon of wilde voldoen. Wie nieuwbouw niet kon betalen was automatisch aangewezen op de bestaande woningvoorraad, waarin woningen voor vele beurzen voorkwamen. Ook het Oranjeplein paste zich soepeltjes aan, toen het bij de oorspronkelijke bewoners uit de gratie raakte. Het project mag dan ook achteraf niet als een mislukking worden gezien.

De recente stadsvernieuwing heeft zich eveneens sterk aan de bestaande lokale verhoudingen geconformeerd. Ondanks een aanzienlijke verbetering van het woningbestand in de Stationsbuurt en de Schildersbuurt bleef de sociale tegenstelling tussen deze wijken en die aan de andere zijde van het stadscentrum bestaan. Met de concentratie van etnische minderheden in de wijken met veel goedkope woningen kreeg de Haagse tweedeling er zelfs een dimensie bij. Een tweedeling die in de tweede helft van de 19e eeuw onder liberaal gezag gestalte kreeg en die ondanks, of misschien wel juist dankzij verregaande regelgeving blijkbaar moeilijk is uit te bannen.

Social change in the urban extensions of The Hague during the 19th century

In The Hague the rich and poor always lived in separate worlds. In the old city there was a division between the stylish areas around the palaces and government buildings and the working class areas around the harbours and industries. This pattern seemed to vanish during the first period of growth after 1850 when local government increasingly regulated and indeed dominated the process of city planning. On both sides of the city expensive houses were built along new streets.

From 1865 onwards, private agents dominated the building market. Within a few decades the luxury neighbourhoods on the industrial side of the town were surrounded by working class extensions. The beautiful houses in this area lost their attractiveness for the rich. The result was social downgrading, functional change and a return to the divided city. It proved impossible to influence the social spatial structure of the city. Even the recent urban renewal activities resulted in a conformation to the existing pattern.

LITERATUUR

- ALLAN, F. (1859). De stad 's-Gravenhage en hare geschiedenis. Amsterdam.
- BAKKER SCHUT, P. (1939). De Volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1939. Alphen aan den Rijn.
- BAKKER SCHUT, P. (1948). Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage. 's-Gravenhage.
- BLIJSTRA, R. (1969). Laat 19e-eeuwse bouw in Den Haag. In: 's-Gravenhage, 24, 12, pp. 12-21.
- BRUNT, N. (1978). Het huis in de Heemskerckstraat. Amsterdam.
- DITZHUIZEN, R.E. VAN (1987). Heerenhuizen die den stand niet ontsieren, In: Die Haghe, pp. 97-152. Duinoord te 's-Gravenhage (1896). Den Haag.
- DUIVESTEIJN, J. (1984). Kijk op de Schilderswijk. Geschiedenis van een arbeiderswijk. Den Haag. Het gevel-concours der H.B.M. Duinoord (1897). In: Bouwkundig Tijdschrift, pp. 70-72.
- GRAM, J. (1893). Haagsche schetsen. Amsterdam.
- GRAM, J. (1905). 's-Gravenhage voorheen en thans. 's-Gravenhage.
- Handelingen van de Gemeenteraad van 's-Gravenhage en bijlagen.
- HULSKER, J. (1980). La tristesse durera toujours. Een leven in brieven. Een bloemlezing van de brieven die Vincent van Gogh schreef tussen 1872 en 1890. Z.p.
- De kohieren van de hoofdelijke omslag, dienstjaren 1880 en 1910, zie volgende.
- De kohieren van de plaatselijke directe belasting naar het inkomen, dienstjaren 1911 en 1920. Deze en de vorige in: Gemeentearchief 's-Gravenhage, Archief van de Stedelijke Ontvanger, sinds 1851 Gemeententovvanger, (1803) 1816-1963.
- Een nieuwe stadswijk (1897). In: Eigen Haard 11, 13-11-1897.
- RIJVEN, G. (1979). De Archipel, een buurtindruk. Den Haag.
- SCHMAL, H. (1995). Den Haag of 's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen. Utrecht.
- STOKVIS, P.R.D. (1987). De wording van modern Den Haag; De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Den Haag.
- VALK, A. VAN DER (1982). Stadsuitbreiding en volkshuisvesting in de negentiende eeuw. Deel 1 stadsverfraaiing. Werkstuk nr. 52. Planologisch en Demografisch Instituut Universiteit van Amsterdam.
- VIJFVINKEL, R. E.A. (1985). 's Haags werken en werkers. 350 jaar gemeentewerken (1636-1986). 's-Gravenhage.